

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НОРМ ПРО НЕОБХІДНУ ОБОРОНУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИХ КРАЇН

УДК 343.228

Б. М. Орловський

кандидат юридичних наук, старший
викладач, Одеський національний
університет імені Іллі Ілліча Мечникова

Стаття присвячена дослідженню кримінально-правового закріплення норм про необхідну оборону у законодавстві основних країн англо-американської правової системи. Проводиться порівняльно-правовий аналіз цих норм за певними критеріями (найменування, місцезнаходження, форма здійснення, система об'єктів захисту, правова підстава) та робляться узагальнені висновки.

Ключові слова: захист, самозахист, необхідна оборона, застосування сили, застосування смертельної сили, правомірна поведінка, виправдувальна обставина, протиправна (незаконна) сила.

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE NORMS ABOUT
NECESSARY DEFENSE IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF
ENGLISH-AMERICAN COUNTRIES

Orlovskiy B.M.

Постановка проблеми. Необхідна оборона як обставина, що виключає злочинність діяння, забезпечує право кожної особи на самостійний захист від суспільно небезпечних посягань, що ставить перед державою обов'язок забезпечення належного її кримінально-правового регулювання з урахуванням вимог міжнародних стандартів. Тому дослідження та вивчення кримінально-правового закріплення норм про необхідну оборону у законодавстві країн англо-американської правової системи для визначення прогресивного зарубіжного досвіду є важливим питанням у цьому напрямі.

Актуальність теми дослідження обумовлена відсутністю належно проведеного порівняльно-правового аналізу норм про необхідну оборону у кримінальному законодавстві основних англо-американських країн (за критеріями найменування, місцезнаходження, форми здійснення, системи об'єктів захисту та правової підстави). Також вона обумовлена можливістю подальшого використання прогресивного зарубіжного досвіду для вдосконалення окремих положень Кримінального кодексу (далі - КК) України.

Стан дослідження. Дослідженням різних аспектів правового регулювання необхідної оборони у

кримінальному законодавстві англо-американських країн займалися такі вчені як С. І. Міронов, В. Д. Пакутін, Л. М. Гусар, І. Д. Козочкін, А. С. Нікіфоров, Я. Мочкош, Є. Н. Трікоз та інші. Однак системне дослідження норм про необхідну оборону у кримінальному законодавстві англо-американських країн (зокрема, Австралії та Канади) з проведенням їх порівняльно-правового аналізу за озвученими у статті п'ятьма порівняльними критеріями в науці кримінального права допоки не здійснювалось.

Метою та задачами статті є: дослідження кримінально-правового закріплення норм про необхідну оборону у кримінальному законодавстві основних країн англо-американської правової системи; проведення їх порівняльно-правового аналізу за викладеними автором п'ятьма критеріями із формуванням відповідних висновків щодо прогресивного зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Однією з головних правових систем сучасності є англо-американська правова система, яка існує на протигагу континентальній. Особливими рисами цієї правової системи є верховенство серед джерел права судового прецеденту, який створюється вищими судовими інстанціями; казуїстичний характер та гнучкість правової системи, що забезпечує поширення застосування судових прецедентів лише при вирішенні аналогічних казусів (випадків), а норм статутів (законів) - на всі суспільні відносини [5, 588, 591]. В рамках англо-американської правової системи виділяють підтипи англійського та американського права, оскільки США та Великобританія є центральними представниками цієї системи. Отже перейдемо до розгляду структури та змісту норм про необхідну оборону у їх законодавстві.

I. У кримінальному законодавстві Великобританії відсутній єдиний кодифікований акт у сфері кримінального права

(кримінальний кодекс). На законодавчому рівні необхідна оборона регламентується «загальним правом» (захист за яким можливий у певних випадках) та Законом Великобританії «Про кримінальне право» 1967 року, а у судовій практиці - системою судових прецедентів у відповідних категоріях справ. Загалом необхідна оборона характеризується як «самозахист» і по суті є обставиною захисту особи від обвинувачення. Згідно зі ст. 3 Закону Великобританії «Про кримінальне право» 1967 року «особа може використовувати силу, яка є допустимою в обставинах попередження злочину, або при здійсненні законного арешту правопорушника чи підозрюваного, або під час надання допомоги такому арешту. Пункт 1 даного параграфу замінює норми загального права, що стосуються виправданого використання сили в цілях, вказаних у даному параграфі» [2]. Це передбачає, що особа має право застосувати силу в розумних межах для захисту себе, іншої особи та майна, які виступають об'єктами захисту в рамках необхідної оборони. Відповідно протиправна поведінка того, хто посягає характеризується як «злочин», а правомірна поведінка того, хто захищається розглядається як «використання сили». Питання про те, чи була використана сила розумно допустимою включає у себе два аспекти: а) чи виправдано застосування сили взагалі в даній ситуації; б) чи могла «розумна людина», що опинилася в подібній ситуації, визначити, яка сила є в цій ситуації допустимою та чи немає перевищення сили в даному випадку [1,120; 3,61].

II. В кримінальному законодавстві США необхідна оборона характеризується як «захист» та входить до системи обставин захисту від обвинувачення. Оскільки Сполучені Штати Америки мають дворівневу правову систему, зумовлену федеративним устроєм держави (правова система федерації та правова система

конкретного штату, які паралельно взаємодіють між собою), то розгляд їх кримінального законодавства ми будемо здійснювати шляхом дослідження норм загального федеративного Примірною Кримінального кодексу США та норм кримінальних кодексів декількох штатів (КК штату Нью-Йорк та КК штату Техас).

Примірний КК США у Розділі III «Загальні принципи визнання поведінки правомірною» Частини I «Загальні положення» розрізняє декілька видів захисту як правомірної поведінки, пов'язаних із застосуванням насильства (сили): при самозахисті (ст. 3.04); для захисту інших осіб (ст. 3.05); для захисту майна (ст. 3.06); при виконанні закону (ст. 3.07). В ст. 3.01 цього кодексу зазначається, що по кожному кримінальному переслідуванню визнання поведінки особи правомірною є позитивною підставою для захисту від обзвинування [4, 63]. За ч. 1 ст. 3.04: «Застосування насильства до іншої особи або у відношенні іншої особи може бути визнано правомірним, якщо діяч припускає, що таке насильство є безпосередньо необхідним для його самозахисту проти неправомірного насильства з боку цієї особи в даному випадку». У пп. Б п. 2 цієї статті зазначається також, що: «Застосування смертоносного насильства не може бути визнано правомірним відповідно до цієї статті, якщо діяч не припускає, що такого роду насильство є необхідним для самозахисту проти заподіяння смерті, тяжкого тілесного ушкодження, викрадення людини або статевих зносин, до яких примушували насильством або погрозою...» [4, 65-66]. Аналогічні за змістом норми існують у ст. 3.05 «Застосування насильства для захисту інших осіб».

В ст. 3.06 «Застосування насильства для захисту майна» вказується: «Застосування насильства до іншої особи або у відношенні іншої особи може бути визнано правомірним у випадках, коли діяч припускає, що таке

насильство безпосередньо необхідно: а) для попередження або припинення протиправного вступу в межі нерухомості чи іншого порушення володіння нею, або порушення володіння матеріальним рухомим майном, або протиправного вилучення такого майна за умови, що ця нерухомість або рухоме майно знаходяться, в дійсності або за припущенням діяча, в його володінні або у володінні іншої особи, на захист якої він діє; б) для встановлення або відновлення володіння нерухомістю чи для повернення із чужого володіння матеріального рухомого майна...» [4, 68].

Проаналізувавши ці норми, можна зробити наступні висновки: об'єктами захисту при необхідній обороні за Примірним КК США виступають «особа, інша особа, майно»; протиправна поведінка того, хто посягає в загальному вигляді, формулюється у Кодексі як «неправомірне насильство (смертоносне насильство)», а в деяких випадках - як протиправне порушення володіння; правомірна поведінка того, хто захищається розглядається як «застосування насильства (смертоносного насильства), що є безпосередньо необхідним».

III. У КК штату Нью-Йорк необхідна оборона відповідно до Статті 35 «Захисти, пов'язані із виправдувальними обставинами» Розділу «С» («Захисти») Кодексу характеризується як «захист», є однією із виправдувальних обставин, та розкривається через словосполучення «застосування фізичної сили»: для захисту особи (§ 35.15); для захисту приміщення і будь-якої нерухомості, а також для захисту особи в ході здійснення берглері (§ 35.20); для запобігання або припинення крадіжки чи заподіяння іншої кримінально-караної шкоди майну (§ 35.25); для захисту в інших випадках (при здійсненні арешту чи запобіганні втечі з-під варти - п. 4 § 35.30).

Згідно із § 35.25 КК штату Нью-Йорк: «Особа може...застосувати фізичну силу до іншої особи тоді і в такій мірі, коли і наскільки, як вона розумно вважає, це необхідно для захисту самого себе або третьої особи від того, що як вона розумно вважає, представляє собою застосування або навислу загрозу застосування протиправної фізичної сили такою іншою особою...». У ч. 2 § 35.25 вказується: «Особа може застосовувати смертельну фізичну силу до іншої особи при обставинах, зазначених у п. 1, якщо вона розумно вважає, що така інша особа: а) застосовує або ось-ось почне застосовувати смертельну фізичну силу...; б) здійснює чи намагається здійснити викрадення людини, насильницькі статеві зносини (згвалтування), насильницькі збочені статеві зносини або пограбування; є) здійснює чи намагається здійснити берглері...» [6].

Проаналізувавши такі норми, можна зробити наступні висновки: об'єктами захисту при необхідній обороні за КК штату Нью-Йорк виступають «сама особа, третя особа, майно»; протиправна поведінка того, хто посягає описується через «застосування або навислу загрозу застосування протиправної фізичної сили чи протиправної смертельної фізичної сили»; правомірна поведінка того, хто захищається, у Кодексі формулюється як «застосування фізичної сили», «застосування смертельної фізичної сили».

IV. За КК штату Техас необхідна оборона теж формулюється як «захист» та є виправдувальною обставиною, норми про яку знаходяться у підглавах «С» («Захист осіб») та «D» («Захист майна») Глави IX «Виправдувальні обставини для звільнення від кримінальної відповідальності» Розділу II «Загальні принципи кримінальної відповідальності» Кодексу. Підглава «С» містить §§ 9.31 «Самозахист», 9.32 «Смертельна сила на захист людини», 9.33 «Захист третьої особи», 9.34 «Захист життя

чи здоров'я». У § 9.31 «Самозахист» зазначається: «...Особа вправі застосовувати силу проти іншого тоді і в такій мірі, коли вона розумно вважає, що ця сила негайно необхідна для захисту від застосування чи спроби застосування незаконної сили. Переконання діяча про те, що застосована сила була негайно необхідною, як передбачається в цьому пункті, буде розумним...». В § 9.32 «Смертельна сила на захист людини» розглядаються випадки застосування смертельної сили у наступному форматі: «(а) Особа виправдовується у застосуванні смертельної сили проти іншого: (1) якщо діяч буде виправданим у застосуванні сили проти іншого відповідно до § 9.31; (2) тоді і в тій мірі, коли діяч розумно вважає, що смертельна сила негайно необхідна: (А) щоб захистити діяча від застосування або спроби застосування іншою особою незаконної смертельної сили; (В) щоб запобігти неминучому вчиненню іншою особою викрадення людини при обтяжуючих обставинах, вбивства, сексуального насильства, насильницьких дій сексуального характеру при обтяжуючих обставинах (насильницьких збочених статевих зносин), пограбування або пограбування з обтяжуючими обставинами (за нашим законодавством - розбою)» [9]. В § 9.33 «Захист третьої особи» описується порядок застосування сили для захисту третьої особи, який за змістовою конструкцією відповідає § 9.31.

Підглава «D» («Захист майна») КК штату Техас містить норми, що регулюють захист майна при необхідній обороні та знаходяться у §§ 9.41 «Захист свого майна», 9.42 «Смертельна сила для захисту майна», 9.43 «Захист майна третіх осіб», 9.44 «Застосування пристрою для захисту майна». Відповідно до § 9.41 «Захист свого майна»: (а) Особа, що законно володіє землею або матеріальним, рухомим майном, виправдовується

у застосуванні сили проти іншого, тоді і в тій мірі, коли діяч розумно вважає, що сила негайно необхідна для запобігання або припинення посягання іншої особи щодо землі діяча або незаконного втручання у його власність [9]. За § 9.42 «Смертельна сила для захисту майна»: особа виправдовується у застосуванні смертельної сили проти іншого, щоб захистити землю або матеріальне, рухоме майно:... (2) тоді і в тій мірі, коли вона розумно вважає, що смертельна сила негайно необхідна: (А) щоб запобігти вчиненню іншою особою неминучого підпалу, берглері, грабежу, розбою, крадіжки в нічний час, чи хуліганських дій у нічний час; (В) щоб запобігти втечі іншої особи з майном відразу після вчинення берглері, грабежу, розбою, або крадіжки у нічний час [9].

Дослідивши норми цих параграфів, можна зробити висновки про те, що: об'єктами захисту при необхідній обороні за КК штату Техас виступають «сама особа, третя особа, майно»; протиправна поведінка того, хто посягає формулюється через «застосування чи спроба застосування незаконної сили»; правомірна поведінка того, хто захищається у кодексі описується як «застосування сили (смертельної сили), яка негайно необхідна».

Серед країн Співдружності націй, на які поширилася дія англо-американської правової системи, як приклади ми розглянемо кримінальне законодавство Австралії та Канади.

V. Необхідна оборона за КК Австралії характеризується як «самозахист» та закріплюється у Відділі 10 «Обставини, пов'язані із зовнішніми факторами» Частини 2.3 «Обставини, при яких відсутня кримінальна відповідальність» Глави 2 «Загальні принципи кримінальної відповідальності». Вона є обставиною, що виключає кримінальну відповідальність, але не вважається правомірним діянням.

Розділ 10.4 визначає її конструкцію наступним чином:

(1) особа не несе кримінальної відповідальності за правопорушення, якщо вона здійснює поведінку, що являє собою злочин в умовах самозахисту;

(2) особа здійснює поведінку (діяння) в умовах самозахисту, якщо і тільки якщо вона вважає поведінку (діяння) необхідною: (А) для захисту себе чи іншої особи; (Б) для запобігання чи припинення незаконного позбавлення волі у відношенні себе чи іншої особи; (С) для захисту власності від незаконного привласнення, знищення, пошкодження або втручання; (D) для запобігання злочинного посягання на будь-які землі чи приміщення; (E) для видалення із будь-якої землі чи приміщення особи, що вчиняє злочинне посягання, і поведінка (діяння) є розумною відповіддю за даних обставин, як їх вона сприймає [7,20].

Розглянувши ці положення, можливо зробити наступні висновки: об'єктами захисту при необхідній обороні за КК Австралії виступають «сама особа, інша особа, власність»; протиправна поведінка того, хто посягає у загальному вигляді формулюється як «злочинне посягання», а стосовно захисту власності - як «незаконне привласнення, втручання, знищення або пошкодження власності»; правомірні дії того, хто захищається за текстом розділу характеризуються як «здійснення поведінки, що являє собою злочин».

VI. У кримінальному законодавстві Канади необхідна оборона розглядається як «захист», норми про який закріплюються у Главах «Захист особи» та «Захист власності» Частини I «Загальна» КК. Відповідно до ч. 1 «Захист - застосування або загроза сили» ст. 34 Глави «Захист особи» КК Канади: (1) Особа не є винною у вчиненні правопорушення,

якщо: (а) вона мала розумні підстави вважати, що сила використовується проти неї чи іншої особи або виникла загроза застосування сили проти неї чи іншої особи; (б) акт (діяння), який являє собою правопорушення, скоєно з метою оборони або захисту себе чи іншої особи від такого застосування чи загрози застосування сили; (с) акт (діяння) вчинений розумно за даних обставин [8]. За ч. 1 «Захист - власність» ст. 35 Глави «Захист власності»: (і) Особа не винна у правопорушенні, якщо... с) акт (діяння), який становить собою правопорушення скоєно з метою: (і) запобігання іншій особі переходу у власність чи видалення її із власності, або (іі) запобігання іншій особі у вчиненні пошкодження або знищення майна чи спробі зробити його непридатним для використання, або відбирання майна від цієї іншої особи; (d) діяння вчинене розумно за даних обставин [8].

Аналізуючи норми цих статей, можна зробити наступні висновки: об'єктами захисту при необхідній обороні за КК Канади виступають «сама особа, третя особа, власність»; протиправна поведінка того, хто посягає описується через «застосування чи загрозу застосування сили»; правомірна поведінка того, хто захищається за текстом розглянутих статей формулюється через «вчинення правопорушення».

Висновки. Узагальнюючи проведене дослідження кримінально-правового закріплення норм про необхідну оборону у законодавстві країн англо-американської правової системи, автор прийшов до наступних висновків в межах порівняльно-правового аналізу цих норм:

1) поняття необхідна оборона в країнах англо-американської правової системи у загальному вигляді формулюється як «захист» (кримінальне законодавство Великобританії, Примірний КК США, КК штату Нью-Йорк, КК штату Техас,

КК Канади), який поділяється на відповідні підгрупи: самозахист; захист іншої (третьої) особи; захист власного рухомого та нерухомого майна (в тому числі і права володіння); захист рухомого та нерухомого майна іншої (третьої) особи. У деяких країнах воно може формулюватися скорочено як «самозахист» (КК Австралії);

2) захист (необхідна оборона) за своєю правовою природою у країнах англо-американської правової системи може характеризуватися як правомірна поведінка (Примірний КК США), виправдальна обставина (КК штату Нью-Йорк, КК штату Техас), обставина захисту від обвинувачення (законодавство Великобританії) тощо;

3) об'єктами захисту при необхідній обороні у країнах англо-американської правової системи виступають: «особа, що захищається» (в це поняття судовою практикою включається її життя і здоров'я, права і свободи); «інша (третя) особа» (в це поняття судовою практикою також включається її життя і здоров'я, права і свободи); власність, яка характеризується як «рухоме та нерухоме майно», «земля», «житло», «приміщення»;

4) форма здійснення необхідної оборони у кримінальному законодавстві країн англо-американської правової системи: а) характеризується через «застосування сили (фізичної сили)» (кримінальне законодавство Великобританії, Примірний КК США, КК штату Техас, КК штату Нью-Йорк, КК Канади); б) обов'язково містить посилання на критерій розумності захисних дій (застосованої сили), наприклад: «в розумних межах» (англійське кримінальне законодавство), «розумно вважає» (КК штату Нью-Йорк, КК штату Техас), «розумна відповідь» (КК Австралії), «розумні підстави вважати» (КК Канади) тощо;

5) правовою підставою для захисту (необхідної оборони) в кримінальному законодавстві країн англо-американської правової системи загалом може виступати «застосування протиправної (незаконної) сили». Наприклад, «застосування або нависла загроза застосування протиправної фізичної сили» (КК штату Нью-Йорк), «застосування чи спроби застосування незаконної сили» (КК штату Техас, КК Канади), «неправомірне насильство» (Примірний КК США);

6) окремим видом захисту (необхідної оборони) розглядається застосування смертельної (смертоносної) сили, що допускається: при захисті від застосування незаконної смертельної сили (заподіяння смерті чи тяжкого тілесного ушкодження); при викраденні людини або насильницьких статевих зносинах (згвалтуванні чи збоченні); при позбавленні особи володіння його житлом, вчиненні або замаху на

вчинення підпалу, берглері, розбою. Цьому виду захисту у кримінальному законодавстві країн англо-американської правової системи присвячені значні за об'ємом пункти окремі параграфи (наприклад, §§ 9.32, 9.42 КК штату Техас). Саме описання поняття «смертельна сила» існує у кодексах, наприклад, у ст. 3.11 Примірного КК США, у п. 11 § 10.00 КК штату Нью-Йорк, у § 9.01 КК штату Техас.

Викладені автором дослідження та висновки мають важливе значення для комплексної характеристики правового закріплення структури та змісту норм про необхідну оборону в кримінальному законодавстві країн англо-американської правової системи і можуть слугувати базою для імплементації окремих прогресивних положень зарубіжного законодавства до кримінального законодавства України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гусар А. Порівняльна характеристика кримінального права зарубіжних країн: необхідна оборона / А. Гусар // Вісник Прокуратури. - 2008. - № 2. - С. 119-125.
2. Закон Великобританії «Об уголовном праве» 1967 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://constitutions.ru/?p=8113> - название с экрана.
3. Миронов С. И. Необходимая оборона по уголовному праву Англии и США: особенности регулирования / С. И. Миронов // Государство и право. - 2002. - № 6. - С. 61-67.
4. Примерный уголовный кодекс США. Официальный проект Института американского права : [перевод с английского] / [под ред.: Б. С. Никифоров (предисл.) ; пер.: А. С. Никифоров]. - М.: Прогресс, 1969. - 303 с.
5. Теорія держави і права : підручник : [пер. з рос.] / О. Ф. Скакун. - Харків : Консум, 2001.-656 с.
6. Уголовный кодекс штата Нью-Йорк [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://constitutions.ru/?p=8102> - название с экрана.
7. Уголовный кодекс Австралии / [науч. ред. проф. И. Д. Козочкин, Е. Н. Трикоз ; пер. Е. Н. Трикоз]. - СПб : Юридический центр Пресс, 2002. - 386 с.
8. Уголовный кодекс Канады [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-46/> - название с экрана.

9. *Уголовный кодекс штата Техас* : Принят Законодательным собранием штата Техас (63-я законодательная сессия): с изм. и доп. на 1 июля 2003 г. / [науч. ред. и предисл. И. Д. Козочкина; пер. с англ. Д. Г. Осипова, И. Д. Козочкина]; Ассоциация Юридический центр. - СПб : Юридический центр Пресс, 2006. - 576 с.

Стаття надійшла до редакції: 01.04.2015. Рекомендовано кафедрою кримінального та адміністративного права

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE NORMS ABOUT NECESSARY DEFENSE IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF ENGLISH-AMERICAN COUNTRIES

Orlovskiy B. M.

Abstract: The article investigates the criminal law norms about defense (necessary defense) in the criminal legislation of English-American countries (Great Britain, the United States of America (in the Model Penal Code and Penal Code of the states), Australia, Canada). The author conducted a comparative legal analysis of fixation the defense as lawful act in these countries on the following criteria: name a lawful act; the location lawful act; a form of lawful act; system objects of the protection; the legal basis of application lawful act. Based on conducted comparative legal analysis, the author makes the certain findings for example, about that: a) the concept of “necessary defense” in the English-American legal system in general is formulated as a “defense”, which is divided into appropriate subgroups - protecting themselves; protection of another (third) person; protection of own movable and immovable property (including peaceable possession); protection of movable and immovable property of another (third) person; b) a form of necessary defense in the criminal legislation of the English-American legal system is characterized through the “use of force (physical force)” and must include a reference to the criteria of “immediately necessary” and to the criteria of reasonableness protective actions (using force), for example, “in reasonable limits”, “reasonably believes”, “reasonable grounds”, “reasonable answer” etc.; c) legal basis of application defense (necessary defense) in the criminal legislation of the English-American legal system in general can protrude a “use of unlawful (illegal) force”. These resumptive findings form the progressive foreign experience, which can be used to form norms about the necessary defense in Ukrainian criminal legislation.

Keywords: defense, self-defense, necessary defense, use of force, use of deadly force, legitimate behavior, the justifying circumstance, unlawful (illegal) force.

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ НОРМ О НЕОБХОДИМОЙ ОБОРОНЕ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ АНГЛО-АМЕРИКАНСКИХ СТРАН

Орловский Б. М.

Резюме: Статья посвящена исследованию уголовно-правового закрепления норм о необходимой обороне в законодательстве основных стран англо-американской правовой системы. Проводится сравнительно-правовой анализ этих норм по определенным критериям (наименование, местонахождение, форма осуществления, система объектов защиты, правовое основание) и делаются обобщающие выводы.

Ключевые слова: защита, самозащита, необходимая оборона, применение силы, применение смертельной силы, правомерное поведение, оправдывающее обстоятельство, противоправная (незаконная) сила.